

I. Ohienko believed that only a competent teacher, aimed at self-improvement, can properly ensure the intellectual and spiritual development of the young generation. The teacher occupies a central place in the pedagogical process in the case of the pupil's positive attitude to him, and affects the child's consciousness, subconscious and feelings.

Modern teacher has to rethink his own position in the educational process, update his professional thinking, focus on self-education and systematic analysis of his own teaching activities, tracking the effectiveness of their work through a monitoring system. The new teacher should teach children activity, teamwork skills, when they can complement each other, stimulate their self-development and self-improvement.

Key words: language, culture, competencies, family, history, habits, formation, junior pupils, teacher, New Ukrainian school.

Отримано: 12.11.2021 р.

УДК 37.013(477)«18-19»(018)

DOI: 10.32626/2309-7086.2021-18-2.104-116

Ірина Кучинська

ORCID 0000-0001-5025-4920

доктор педагогічних наук, професор

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДАХ ІВАНА ОГІЄНКА ТА СОФІЇ РУСОВОЇ

У статті висвітлюються особливості формування громадянськості у педагогічних поглядах Івана Огієнка та Софії Русової. Акцентується увага на важливості громадянського виховання у процесі становлення і розвитку патріота-громадянина. Підкреслюється значущість громадянських ціннісних орієнтирів.

Ключові слова: Іван Огієнко, Софія Русова, громадянськість, особливості, формування, виховання.

Формування громадянськості була, є і залишається у центрі уваги педагогів, вчених, громадських та державних діячів. Підтвердженням цього є погляди відомих українців, які наполягали у своїх висловлюваннях на важливості формування громадянських ціннісних орієнтирів, громадянського виховання дітей та молоді. Проблема розвитку громадянського виховання в Україні знайшла певне відображення у науковому доробку вчених минулого (К. Ушинський, П. Юркевич, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Рубінштейн, С. Русова, Я. Мамонтов, С. Сірополко, Г. Гринько, В. Дурдуківський, С. Ананьїн, М. Скрипник, О. Залужний, А. Макаренко, В. Сухомлинський).

Ряд сучасних наукових досліджень присвячені висвітленню окремих положень організації громадянського виховання. Це, насамперед, дослідження історії становлення і розвитку громадянського виховання (Т. Завгородня, П. Ігнатенко, Л. Крицька, Н. Косарева, В. Поплужний,

М. Рагозін, Б. Ступарик); теоретичних засад формування громадянської культури учнів загальноосвітнього навчального закладу (Р. Арцишевський, П. Вербицька, Н. Дерев'яно, В. Іванчук, О. Пометун, М. Шимановський); методики громадянського виховання (Л. Архипенко, Ю. Завалевський, Т. Єлагіна, П. Кендзьор, А. Молчанова, К. Чорна); організації соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю (О. Безпалько, І. Зверева, Г. Лактіонова); інтеграції соціальних впливів у виховному процесі (Н. Чернуха, Н. Ткачова); формування громадянських якостей особистості в умовах полікультурного суспільства (М. Рудь, Г. Філіпчук).

Зазначимо, у своїх працях педагоги визначили, що *громадянське виховання* – морально обумовлений процес підготовки громадян – патріотів до функціонування і взаємодії в умовах демократичного суспільства; *громадянськість* – духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни; *виховання громадянськості* – спосіб передачі громадянських цінностей з метою підготовки учнівської молоді до громадського життя, формування переконань та норм поведінки, відповідних загальнонаціональним інтересам, виховання активної діяльної позиції щодо громадянського життя суспільства.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що у своїх поглядах щодо формування свідомого громадянина сучасні науковці і педагоги спиралися на ґрунтовну спадщину видатних українців Івана Огієнка (Українська культура. Київ. 1918.; Українська церква. Київ. 1918; До українського народу (Звернення): Вісник Міністерства Ісповідань УНР. 1920. 22 червня. №2; Наука про рідномовні обов'язки : Жовква, 1936.) та Софії Русової (Ідейні підвалини школи. Світло. 1913.; Нова школа. Все для вчителя та ін.). Безперечно, їх погляди щодо формування громадянськості молодого покоління і в умовах сьогоденніших викликів залишаються актуальними та своєчасними [1].

Мета статті висвітлити та проаналізувати особливості формування громадянськості у педагогічних поглядах видатних українців Івана Огієнка та Софії Русової.

Зразком патріотизму, національної терпимості, громадянської свідомості, поваги, поведінки, ставлення українців до інших народів став великий патріот України І. Огієнко. Безперечно цінними, і на сучасному етапі, є його погляди на завдання громадянського виховання в національній школі [2-3].

Одне із важливих завдань, яке необхідно вирішити на шляху українського національного відродження, І. Огієнко вважав виховання в українських дітей високої, священної любові до своєї Батьківщини – України, патріотичних цінностей. Вчений дає своє розуміння Батьківщини. Для нього Батьківщина – «це, де хто народився, де провів безтурботні дитячі роки. До тієї землі прив'язується він усією душею своєю на ціле життя». Цілком очевидно, що патріотизм Іван Огієнко розглядав, як любов до Батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу, безперечно, це є соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вищезазначені почуття та емоційні стани.

Для І. Огієнка рідна земля і Батьківщина є тотожними поняттями. Рідна земля, на його думку, – це те найкраще і наймиліше, що має тільки окрема людина чи окремих народ. Любов до рідної землі вважав святим обов'язком кожного українця. Він зазначав: «Рідний народ займає свою землю і цю землю ми зобов'язані любити всією душею, і берегти її всіма силами. Бо ж рідна земля – це те найкраще і наймиліше, що має тільки окрема людина чи окремих народ...» [2-3]. Дивовижно, наскільки своєчасно звучать ці слова в умовах сьогодення.

Одними з важливих завдань громадянського виховання вчений вважав актуалізацію історичної і культурної спадщини народу. Національну культуру розглядав, як сукупність притаманних представникам даної нації ціннісно насичених форм і виявів життя. Формування спільного культурного простору вважав обов'язковим складником процесу націотворення.

Важливим джерелом громадянського формування особистості й національно-патріотичного виховання І. Огієнко вважав героїчне і трагічне минуле українського народу, закликав вивчати свою історію. Незнання історії України, а тим більше зневаження її, прирівнював до зневаги батьків. Втрату української історії вважав рівноцінною краху всієї нації, оскільки історія – це основа нації. У праці «Рятування України» він зазначає, що «українська історія оживляє нас українців і дає нам цілощупу силу прямувати до тієї правди, якої ми прагнемо всі. Це вона одна воскрешає український народ, це вона одна кличе скидати з себе кайдани неволі, в які закували Україну вороги».

І. Огієнко відстоював право української нації на самовизначення, борючись за її збереження як самостійної, окремишньої, доводив самотність, давність українського народу. У праці «Українська культура» він запитує: «Чи ж ми справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагалися ось уже більше двох віків? Чи народ наш окремих, чи він же має свою культуру, культуру оригінальну, своєрідну? Чи у минулому єсть у нього своя історія, своє життя?». Учений категорично виступав проти того, щоб цілковито змішувати «в одну купу» три народи: українців, білорусів, росіян, доводив, що ці народи відрізняються одні від одного мовою, історією, темпераментом, характером, фізичним типом, внутрішньою індивідуальністю, побутом та суспільним устроєм. Він наголошував на тому, що «який би бік життя ми не взяли, скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою». Приділяв увагу важливості вивчення та аналізу національного характеру, тобто сукупності психологічно-ментальних та поведінкових ознак, особливостей, притаманних певній етнопатріотичній спільноті.

Учений наголошував на тісному зв'язку історичного минулого України і її сучасного. «Минуле зв'язане з сучасним органічно і нема нічого в сучасному, що не мало б свого коріння в минулому» [2].

Невід'ємною складовою національно-патріотичного виховання українців І. Огієнко вважав подолання у їх свідомості та поведінці почуття національної меншовартості. Цій проблемі присвячена ціла низка праць вченого, зокрема «Книга нашого буття на чужині», «Рятування України», «Розп'ятий Мазепа», «Лишуть навек з чужиною» та ін. Національну меншовартість він розглядав як забуття національної ідентичності, відсутність гордості за

свою націю, національну пасивність, втрату національних звичаїв, традицій, мови, почуття господаря на своїй власній землі. І. Огієнко усвідомлював, що для того, щоб допомогти українцям позбутися почуття меншовартості, потрібно подолати її у собі, звільнитися від неї самому. Особливу увагу приділяв формуванню у дітей національної свідомості, тобто системі ідеальних уявлень людей про історію своєї національної, етнічної спільноти, її місце серед інших спільнот, стан і перспективи розвитку відносин з ними, а також про національні інтереси, ідеали і цінності. Звертав увагу на те що національна свідомість має великий емоційний потенціал, що визначає можливість швидкої консолідації всіх соціальних груп за етнічною ознакою, їх духовної мобілізації на боротьбу за загальнонаціональні цінності. Завдяки цьому, без сумніву, національна свідомість стає найважливішим елементом підтримки морального духу суспільства [2-3].

У контексті національної меншовартості І. Огієнко виділяє таке явище як зрада. Він називає зраду найважчим гріхом на світі, вважає, що вона є наслідком духовної меншовартості людини. Яскраво й палко засуджує зрадників українського народу, називає їх пропачами, одщепенцями, перекидьками, нещасливими, бездуховними людьми. До найважливіших чинників національно-патріотичного виховання І. Огієнко відносив українську мову, вважав її невід'ємною національною ознакою українців, формою культурного і національного життя української нації, її душею. «Мова – це наша національна ознака, у мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного. Це форма національної організації. Мова – душа кожної національності, ті святощі, її національний скарб... І поки живе мова – житиме й народ як національність. Не стане мови – не стане національності: вона геть розпорохиться поміж дужчим народом... «На його погляд, навчально-виховний процес і рідна мова – це два взаємопов'язаних явища. Не може повноцінно відбуватися розвиток особистості, якщо він не відбувається у рідномовному середовищі, тим більш коли, на погляд І. Огієнка, йде мова про виховання громадянина. Розуміючи велике значення мови, її роль у національно-патріотичному вихованні вчений-мовознавець пише ряд праць мовознавчого характеру. Це такі як «Історія української літературної мови», «Складання української мови», «Наука про рідномовні обов'язки» та інші. У праці «Наука про рідномовні обов'язки» він виділяє десять найголовніших мовних заповідей свідомого українського громадянина. Вони проіняті духом українського патріотизму і мають велике значення у вихованні поваги, любові не тільки до української мови, а й до всього українського:

1. Мова – то серце народу: гине мова – гине народ.
2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранив свій народ.
3. Літературна мова – то головний двигун розвитку духовної культури народу, найвища основа її.
4. Уживання в літературі тільки говіркових форм сильно шкодить культурному об'єднанню нації.
5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.

6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.
7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови.
8. Стан літературної мови – то ступінь, культурного розвитку народу.
9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.
10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу [6].

Учений вважав, що справжнього патріота України можна виховати лише використовуючи скрізь і в усьому українську мову, честь якої закликав охороняти як власну, як честь своєї нації. Він писав: «На кожному кроці і кожної хвилини охороняй честь своєї рідної мови, як свою власну, більше того як честь своєї нації. Хто не береже честі своєї рідної мови, той підкопує основи своєї нації». І. Огієнко закликав українців знати і виконувати рідномовні обов'язки, заповіді. «Де б ти не жив – чи у своїм ріднім краю, чи на чужині, – скрізь і завжди мусиш уживати тільки однієї соборної літературної мови й вимови, тільки одного спільного правопису. Тим ти покажеш, що ти свідомий син своєї об'єднаної нації». Вчений наголошував на тому, що людина, яка не зросла на рідній мові, є загубленою для нації, бо ціле життя буде безбачченком і справи рідної нації будуть їй чужі. Він підкреслював винятково важливу роль української мови у формуванні сильної волі особистості, яка так потрібна українській нації на шляху її державотворення. «Найцінніший ґрунт для духовного виховання, сильного характеру – то рідна мова. Пильнуйте ж виховувати такі потрібні для нації сильні характери, виховуючи дітей тільки рідною мовою».

Наголошуючи на тому, що рідна мова є найголовнішим наріжним каменем існування українського народу, найважливішою основою, на якій він зростає духовно і культурно та на її ролі і значенні у національно-патріотичному вихованні українського народу, вчений-мовознавець зазначає, що, обов'язком української держави є давати можливість своїм меншинам нормально розвивати свої літературні мови, щоб не допустити їх мовного винародовлення, яке, на його думку, веде до морального каліцтва, що породжує різні злочини.

Важливе місце у національно-патріотичному вихованні дітей педагог відводив сім'ї, де закладаються основи виховання доньки чи сина. «Чого батько і мати навчать у родині, з тим і в світ піде дитина». Він наголошував на тому, що разом з рідною мовою батька й матері дитина сприймає українські звичаї, пісні, приказки, прислів'я, віру, які вважав цінним джерелом національно-патріотичного виховання.

Особливо важливу роль у громадянсько-патріотичному вихованні молоді І. Огієнко відводив школі. На його думку, тут шліфуються і вдосконалюються якості, які набуті в сім'ї. Педагог наголошував на тому, що українці повинні дбати про рідномовні школи, вважав, що своє завдання у справі громадянсько-патріотичного виховання школа зможе виконати тільки тоді, коли в ній працюватимуть учителі з високим рівнем національної свідомості, коли всі підручники будуть написані соборною літературною україн-

ською мовою, коли у школі будуть створені гуртки плекання рідної мови, бібліотеки будуть укомплектовані книжками, журналами, словниками, газетами, написаними соборною літературною українською мовою, а учні добре знатимуть свої рідномовні обов'язки, соборну літературну українську мову й вимову. Він радив у школах, інших навчальних закладах щорічно проводити «Свято рідної мови». У праці «Наука про рідномовні обов'язки» педагог дає поради молоді, вчителям початкових, середніх шкіл, учням, студентам, викладачам вищих навчальних закладів, які спрямовані на вивчення соборної української літературної мови, її виживання [4].

Що стосується вищої школи, її ролі у громадянсько-патріотичному вихованні, то педагог справедливо зазначав, що вищі рідномовні навчальні заклади «дають завершення соборній літературній мові...», а студентство вищих шкіл – то найкращий цвіт нації, то найміцніший її ґрунт, на якому вона зростає». Великого значення надавав І. Огієнко національному, громадянському і патріотичному вихованню молоді у позааурачній та позашкільній час, вважаючи, що таку роботу повинна проводити перш за все інтелігенція. Цій проблемі він присвятив XXIII розділ своєї праці «Наука про рідномовні обов'язки», який називається «Позашкільна освіта і рідна мова». Тут названі шляхи і форми національно-патріотичного виховання молоді поза школою, а саме: курси для дітей (народу) різного віку; цілеспрямована діяльність таких товариств як «Просвіта»; підтримка «Гуртків плекання рідної мови»; поширення товариствами позашкільної освіти рідномовного гасла: «Для одного народу – одна літературна мова й вимова, один правопис». Ці практичні поради вченого-педагога заслуговують на увагу і сьогодні можуть бути використані працівниками освіти всіх рівнів.

Вагоме місце у національно-патріотичному вихованні українців митрополит Іларіон (Іван Огієнко) відводив Церкві, вважаючи, що вона повинна вчити любові до Батьківщини, бережно ставитись до всього українського, що з нею нерозривно пов'язані українські звичаї, традиції. Він наголошував на тому, що в українській Церкві повинна звучати українська мова, що «Церква – це душа народу, а мова Церкви – це ключ до цієї душі. Церква без рідної мови – Церква мертва, недіяльна, а народ у цій Церкві – чужий їй, пасивний, бо не оживлений найвищим даром – даром рідної мови». Митрополит вважав, що «богослужіння незрозумілою мовою не приносить вірним усієї тієї духовної користі, що є його цілпо», а «народ, що слухає Служби Божі в нерідній йому мові, подібний до в'язня, що любить світ Божим через в'язничні ґрати». Підкреслимо, що християнське формування особистості вчений розглядав у контексті становлення громадянськості українських дітей [2-3].

Зазначимо, що крім національних, духовні (а саме релігійні) цінності розглядалися у аспекті загальноприйнятих основоположних постулатів, які є незмінними і вічними. Релігія розглядалась як особлива складова система духовної діяльності людей, що відігравала важливу культурно-історичну роль, була певним засобом відродження національно-духовних цінностей народу, культурно-освітнього розвитку, захисту національної мови, відчуттям духовної єдності етносу та людського роду взагалі, певного способу життя людей. Церква ж розглядалась як педагогічна установа, колективна інстанція, що ставить за мету виховання, вдосконалення

людського життя. Специфічною і разом з тим дуже важливою формою виховання було, на його погляд, християнський вплив на формування юного громадянина держави. Адже релігія використовуючи духовні засоби виховного впливу, тим самим повинна була позитивно впливати на моралізацію виховання громадянськості дітей і молоді в Україні.

Вважалось, що релігійне виховання спрямовує розвиток суб'єктивного світу майбутнього громадянина, сприяє усвідомленому прийняттю духовних, суспільних, життєвих і моральних цінностей, становленню самостійності у розв'язанні складних духовних і моральних проблем відповідно до позитивних (християнських) цінностей, зразків та ідеалів [2-3].

Зауважимо, що говорячи про різні форми, методи, джерела та шляхи національно-патріотичного виховання, І. Огієнко наголошує, що провідне місце у цьому процесі належить українській педагогічній громаді, яка повинна усвідомити свою роль і місце у формуванні високої національної й громадянської свідомості та самосвідомості українців. Педагог звертає увагу на те, що всі предмети, а особливо суспільні, що викладаються у середніх і вищих школах України повинні актуалізувати національну й громадянську проблематику. Безперечно, ключовими цінностями вважав рідну мову, національну культуру, громадянську свідомість й високу духовність особистості.

Зауважимо, що педагогічна спадщина видатного педагога С. Русової також ґрунтується на ідеях національного та громадянського виховання, широкого використання зарубіжного досвіду з педагогіки та психології з урахуванням особливостей розвитку освіти в Україні, на принципах гуманізму, демократизму. У праці «Дейні підвалини школи» С. Русова зазначає, що виховання «мусить мати метою виробити людину з широким розумінням своїх громадянських обов'язків ...» [8].

Аналізуючи європейські навчально-виховні системи, які могли б відповідати природі, темпераментові української дитини, у статті «Колись і тепер» С. Русова писала: «Ми мусимо у Монтессорі взяти її принцип індивідуальної свободи, але знаючи національний нахил нашого темпераменту, не можемо занадто концентруватися на прикметах індивідуальної особливості, а мусимо як можна більш соціалізувати наших дітей іграми (більш усього) та спільними працями, яких так боїться Монтессорі.... Провідниця мусить індивідуалізувати своє виховання..., але самі діти мусять якнайбільше почувати себе зв'язаними одне з одним, почувати тісну єдність свого гуртка».

Авторка, шукаючи відповідь на запитання: «Які фактори зумовлюють розвиток особистості?», «Які форми й методи забезпечать ефективне формування людини відповідно до соціальних завдань?», звертається до наукового доробку вітчизняних і зарубіжних учених, критично його аналізує й доходить висновку, що це цілісний, комплексний процес формування дитини як майбутнього громадянина. Він має враховувати, з одного боку, спадщину (расову й родинну), широке соціальне оточення, цілеспрямоване виховання в різних соціальних інститутах, а з іншого – власну активність і самодіяльну творчість індивіда. На той час це був новий погляд на процес формування людини. С. Русова вперше в українській педагогіці сформулювала як завдання необхідність розвитку соціальної педагогіки. Саме в цій праці («Нова школа») авторка звертає увагу на необхідність врахування впливу соціального середовища на формування дитини [9].

Вчена у своїй праці конкретизувала, що чим далі люди живуть упорядкованими громадами, то все більше вони відчувають велике значення громадського життя для кожного окремо взятого громадянина, для кожної окремої особи, бо все ширше громадське життя захоплює людину та задовольняє її різноманітні потреби й вимоги. В давнину люди або жили самотньо в печерах, або об'єднувалися в невеличкі родинні гуртки, що блукали з краю в край, відшукуючи собі поживу серед рослин або виходячи на лови за диким звіром. Ці невеличкі гуртки потроху перетворюються в більш міцні колективи для охорони себе від того чи іншого ворога, будь то хижий звір або дужче вороже сусіднє плем'я. Більші колективи закладалися подекуди тимчасово виключно для захисту або для захоплення якихось просторів. Але з розвитком культури такі громади більш усталювалися, ставали певнішими, починали ставити собі завданням не лише оборону та захист громадян, а й краще упорядкування самого життя на ґрунті спільної праці, спільної організації, при якій кожна людина могла знаходити для себе найкращі умови життя, спочатку лише матеріального, а пізніше й духовного. Довгий час в таких державних колективах окрема особа занадто підпадала владі держави; деспотична влада перших державців дозволяла собі цілком підпорядковувати людину, робити її власністю держави й витворювати з неї військове або адміністративне знаряддя. Громадянство перетворювалося на покірну череду, що за добру пашу цілком корилася чабанові. Але потроху ширилась освіта, підносились людська свідомість! Рвалися кайдани, один по одному скидалися ланцюги рабства, поневолення, і на державному терені виступали люди, а не раби, не невольники, а люди з вільною думкою, з вільним серцем. Замість державного абсолютизму постало організоване громадянство, замість неволі та занедбання всяких людських прав постала повага до особи і почався вільний розвиток особи людини в усіх її різноманітних нахилах та здібностях. Громадянство потребувало робітників задля нового складу життя. Але кайдани поневолення не так легко скидаються, вчорашні раби не можуть одразу перемінитися на вільних громадян, та й колишні несвідомі отари людей не стають одразу свідомим громадянством. Для такої великої зміни потрібний не тільки час, що завжди посуває наперед розвиток громади й особи відповідно до вимог творчого життя. Потрібне виховання, що тільки й має змогу дати нам нове громадянство, складене з справжніх громадян, з робітників того творчого життя, що, не спиняючись, веде нас з одного еволюційного шабля на другий, витворюючи все кращі форми життя.

Педагог підкреслювала, що людина стає людиною лише в громаді. Свідомість закону, моральне розуміння волі закладається лише в спільності, у контакт з людьми. Для окремої особи, відірваної від громадського життя, не існує закону, не виявляється безумовної ідеї добра. Лише в спільності, в спільному житті всіх людей складається моральний і юридичний закон, моральні завдання та обов'язки.

Для цього сучасне виховання, на погляд просвітительки, має розвинути в дітях добродетель, однаково потрібні й для дитини як майбутнього громадянина, і для самого громадянства як окремої національної спільності в її творчій життєвій праці та в її відносинах до других національних

колективів. Ці добродієвості, конкретизувала вчена, визначені сучасними педагогами, це: розум, воля, хоробрість, справедливість. Розум дає освіту, без освіти не може бути демократичного ладу: освіта для всіх, вона одна наближає народні маси до культурного поступу, до свідомої праці; вона ж дає змогу виявитися особливим здібностям і своєю працею сприяти більшому розвитку науки і мистецтва.

Розум, зазначала С. Русова, викликає активну думку, шукання істини – правди, а це шукання й є вічним і обов'язком, і завданням людини і людства. Розум нахиляє до критики, а розумна критика конче потрібна для постійного поступу, вона забезпечує людину від закристалізування в одних формах життя, не дає зупинитися на півшляху до абсолютного знання. От через що сучасна школа звертає велику увагу на формування розуму, на дисциплінування розумових сил, не на накидання в голову учня різноманітного знання, а на вироблення самого розуму й активної думки. Любов до знання ґрунтується на насолоді від розумової діяльності: чим вона більше самодіяльна, тим і насолода більша. Кажуть, що перша зацікавленість в науці народилась із здивування; воно викликало зусилля розуму для зрозуміння й для захисту від грізних явищ природи. Але здивування, що переходить у переляк, породило чимало заблудів, дурних забобонів, міфів і казок. Потрібна була стала критика, певні спостереження, щоб розвіяти враження здивування й сміливо знайти розумну правду та привабити до неї людей.

С. Русова підкреслювала, що смілива думка посуває людський поступ. Прометей буде завжди улюбленим героєм людства. От через що, слідом за розумом, соціальне виховання потребує від дитини розвитку соціальної добродієвості – хоробрості.

Щоб промовити рішуче слово, на погляд С. Русової, потрібна хоробрість, яка спирається на міцну незалежність активного духа. Отже, цю незалежність, цю самостійну думку й треба виховувати в дітях, бо соціальне виховання має дати соціальних діячів, робітників поступу громадського.

Вчена зазначала, що загальна свідомість лише може перетворити особисту думку, вигадку в сталу для всіх корисну реформу. Індивідуум таким чином творить нові закони, нові зміни, нові вартості в соціальних явищах, народжує нові думки, які можуть цілком змінити попередні умови вірування, установи, робить нові винаходи, які часто зовсім відкидають попередні засоби щодо проведення праці, утворюють нові засоби комунікації, торгу і тим творять нові ери в житті людства на різних теренах його діяльності.

Індивідуум, на погляд вченої, також творить і нові форми законодавства, що найкраще дають громадянству спокій. При цьому індивідуум інстинктивно мусить триматися ближче до загальносередньої свідомості громадянства, до того, що вже досягнене громадянством. Навіть індивідуальний геній загине, якщо він занадто далеко відходить від загальносереднього розвитку громадянства (Савонарола); навпаки, індивідуум має використовувати старий матеріал, дати йому нову форму існування, підняти свідомість середнього загалу до вищого ступеня. Правда, і окремі обдаровані індивідууми можуть помилятися чи то через своє кепське виховання, чи через обмежене коло соціальних впливів; через це вони можуть намагатися перетворювати частково те, що він помилково розуміє в своєму соціальному осередку;

вони можуть впасти в коловорот різних сутестій і через це також помилятися. Але як не як індивідуум залишається тим єдиним фактором, і взагалі він є тим головним фактором, що творить соціальний поступ, який знаходить шлях до розвитку нових форм життя, нових засобів для опанування природи, всіх її сил на користь, а інший раз і на горе, не одного народу, а й цілого світу (задушливі гази та інші військові винаходи). На житті народів і відбивається, які саме індивідуальності виступають у нього в той чи інший час.

Правдива думка має завжди життєву силу і шириться сутестією, наслідуванням, вихованням, передається другим поколінням чи то в художніх творах, чи в наукових, чи в правових реформах.

С. Русова підкреслювала, «от через що після кожної революції настає довгий період еволюції, коли поволі прищеплюються величні гасла революційних геніїв. І коли ці гасла стають в занадто гострий конфлікт з громадянством, вони задавлюються ним на довгий час. Зріст ідеї не йде постійно однаково, вона набирає то більше, то менше прихильників, залежно від різних соціальних обставин. Саме головне, щоб не припинялася в громадянстві його активна думка, цебто той процес, який найкраще веде громадянство до зрозуміння гасел і своїх обов'язків. Припинити вільну думку – це вбити життя громадянства» [9].

С. Русова зазначала, що зрозумівши тісний зв'язок особи з громадянством, уявивши собі найкращі добродієності, яких вимагають від особи її громадські обов'язки, можна з'ясувати, як саме треба здійснювати соціальне виховання, щоб наслідком його був справжній розвиток громадянства, збільшення в ньому активних розумних діячів.

Вчена переконувала, що для дитини існує два осередки, в яких вона може нормально виховуватись: родина і громадські установи – дитячі «хати», «захисти», школи. Коли держава йде поруч з громадянством і користується його довір'ям, тоді громадські установи йдуть на допомогу родинам, і більшість з дітей, дуже рано для свого віку, одержує перше своє планомірне виховання за громадсько-державними установами. Всі ці дитячі установи мусять стояти в найтіснішому контакті і з населенням місцевим, і в близьких взаємних відносинах, бо школа – знизу й доверху – ніколи не може стояти на одному щаблі розвитку, вона постійно прагне поліпшення своїх педагогічних методів, свого поглиблення психологічної свідомості. Через це скрізь по всіх культурних країнах поруч з державною, більш-менш закрystalізованою формою державної школи, існує приватна або громадська школа, постійно жива, що шукає нових шляхів для найкращого навчання та виховання, справжня педагогічна лабораторія нових методів, нових дослідів над дитиною. Бо, де б дитина не виростала, чи в родині, чи в школі або в іншій дитячій установі, для того, щоб виховання її проводилось найкраще, конче потрібно, щоб її добре розуміли, щоб знали її індивідуальні нахили, здібності, склад характеру. Оскільки таке знайомство в родині проводиться більш-менш випадково, інстинктивно, там, де є уважні батьки, що додивляються до своїх дітей і рахуються з їхніми особливостями, оскільки в школі та в других дитячих установах спостереження проводяться науково, систематично, і на ґрунті їх дається те чи інше задоволення різним нахилам і темпераментам дітей. І це нам виявляє, що

перший наш обов'язок перед нашим вихованцем – це психологічне знання дитини. У своїй праці «Дидактика» С. Русова акцентує увагу на тому, що нове виховання є звернення до природи й певна підготовка до сучасного життя. Діти набираються знання не лише працею пам'яті, а засвоюють їх органічно, йде моральне вироблювання характеру на ґрунті щирості, прямоти. Щоб бути самим собою, потрібно самопанування, треба навчитися жити в повній згоді з великим законом правди, справедливості й любові, треба мати дух ініціативи та витриманості у праці [1].

Педагог підкреслює, що дисципліна інтелектуальна й моральна. Свобода виховання не значить необмеженість бажань, а є лише вільне виявлення всього, що є в дитині найкращого, що найліпше сприяє тому, щоб з учнів стали особи дужі, лояльні, правдиві, люди з ясным розумом, чулим серцем і міцною волею. С. Русова констатує, що виховуючи в школі свідоме почуття обов'язку, треба так само почуття обов'язку перетворити в органічне свідоме почуття на все життя людини.

Так нова школа, на її погляд, не ставить собі завданням лише передачу знання, а й виховання людини – формування її розуму, її особливих здібностей, її характеру й морального індивідуального й соціального ідеалу.

Вчена констатує, що найвизначнішим фактом сучасної епохи треба визнати той факт, що всі раси світу ввійшли у взаємний контакт і стало питання: чи будуть вони або їх окремі групи продовжувати нищити одна одну, чи вони знайдуть правдивий ґрунт для взаємної допомоги.

Таким ґрунтом, переконана С. Русова, може бути лише школа, трудова національна школа кожного народу.

Сучасне громадянство, на її думку, має складатися не з «дармоїдів», не з пасивних мрійників, а з робітників, які приносять своєю працею нові скарби в більші і менші соціальні угруповання.

«Колишня мертва, формальна, лицемірна школа, – вважає С. Русова, – мусить впасти, а на її руїнах має утворитися, народитися нова, живуча й життєва, правдива і весела школа праці, школа соціального виховання, збудована на пошані до особи і розумінні громадянських обов'язків кожною дитиною, кожним учнем нової школи» [1].

Підсумовуючи, вважаємо за необхідне підкреслити, що ціннісні орієнтири виховання громадянськості, які висвітлювались у працях видатних українцями Іваном Огієнком та Софією Русовою і в мовах сьогодення залишаються актуальними та своєчасними.

Список використаних джерел і літератури:

1. Кучинська І. Виховання громадянськості в Україні (друга половина XIX – XX ст.): монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. 196 с.
2. Кучинська І. Духовні джерела Івана Огієнка: навчальний посібник: Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 88 с.
3. Кучинська І. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. 104 с.
4. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): хрестоматія / упоряд.: Л. Березівська та ін. Київ: Наук. світ, 2003. 418 с.

5. Огієнко І. До українського народу (Звернення). *Вісник Міністерства Ісповідань УНР*. 1920. 22 червня. №2. С. 1, 3.
6. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Жовква, 1936. С. 8-36.
7. Огієнко І. Українська культура. Львів: Фенікс, 1992. С. 12.
8. Русова С. Ідейні підвалини школи. *Світло*. 1913. Кн. 5. С. 33-39.
9. Русова С. Нова школа. *Все для вчителя*. 2003. №27. С. 5-10.

References:

1. Kuchyns'ka I. Vykhovannya gromadyans'kosti v UkraJini (druga polovyna XIX – XX st.): monografiya. Kam'yanets'-Podil's'kyj: Kam'yanets'-Podil's'kyj natsional'nyj universytet imeni Ivana Ogijenka, 2009. 196 s.
2. Kuchyns'ka I. Dukhovni dzherela Ivana Ogijenka: navchal'nyj posibnyk: Kam'yanets'-Podil's'kyj : Abetka-NOVA, 2004. 88 s.
3. Kuchyns'ka I. Vykhovannya dukhovnykh tsinnostej ditej i molodi u tvorchij spadschyni Ivana Ogijenka: navch. posib. Kam'yanets'-Podil's'kyj: Abetka-NOVA, 2002. 104 s.
4. Malovidomi pershodzherela ukraJins'koJi pedagogiky (druga polovyna XIX – XX st.): khrestomatiya / uporyad.: L. Berezivs'ka ta in. Kyiv: Nauk. svit, 2003. 418 s.
5. Ogijenko I. Do ukraJins'kogo narodu (Zvernennya). *Visnyk Ministerstva Ispovidan' UNR*. 1920. 22 chervnya. №2. S. 1, 3.
6. Ogijenko I. Nauka pro ridnomovni obov'yazky. Zhovkva, 1936. S. 8-36.
7. Ogijenko I. UkraJins'ka kul'tura. L'viv: Feniks, 1992. S. 12.
8. Rusova S. Idejni pidvalyny shkoly. *Svitlo*. 1913. Kn. 5. S. 33-39.
9. Rusova S. Nova shkola. Vse dlya vchytelya. 2003. №27. S. 5-10.

The article highlights the peculiarities of the formation of citizenship in the pedagogical views of Ivan Ohienko and Sofia Rusova. Emphasis is placed on the importance of civic education in the process of formation and development of a patriot-citizen. The importance of civic values is emphasized.

In their works, teachers have identified that civic education – a morally determined process of preparing citizens – patriots to function and interact in a democratic society; citizenship – spiritual and moral value, worldview and psychological characteristics of man, due to his state self-identification, awareness of belonging to a particular country; education of citizenship – a way of transmitting civic values in order to prepare students for public life, the formation of beliefs and norms of behavior in accordance with national interests, education of an active position on the civic life of society.

Speaking about various forms, methods, sources and ways of national-patriotic and civic education, I. Ohienko emphasizes that the leading place in this process belongs to the Ukrainian pedagogical community, which should realize its role and place in forming high national and civic consciousness and self-consciousness of Ukrainians. The teacher drew attention to the fact that all subjects, especially public ones, taught in secondary and higher schools of Ukraine must actualize national and civic issues. Undoubtedly, he considered the native values, national culture, civic consciousness and high spirituality of the individual to be the key values.

The pedagogical heritage of the outstanding teacher S. Rusova is based on the ideas of national and civic education, extensive use of foreign experience in pedagogy and psychology, taking into account the peculiarities of education in Ukraine, on the principles of humanism and democracy.

S. Rusova noted that having understood the close connection of a person with citizenship, imagining the best charities required of a person by his public duties, it is possible to find out exactly how to carry out social education, so that it resulted in real development of citizenship, increase in him active intelligent figures.

Key words: Ivan Ohienko, Sofia Rusova, citizenship, features, formation, upbringing.

Отримано: 27.10.2021 р.

УДК 373.3.016:811.1612]:001(477)

DOI: 10.32626/2309-7086.2021-18-2.116-122

Олеся Мартіна

ORCID 0000-0002-2829-5483

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Наталя Третяк

ORCID 0000-0001-7421-7438

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Мар'яна Гордійчук

ORCID 0000-0002-4263-8104

кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КОМУНІКАТИВНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ (на основі педагогічних ідей Івана Огієнка)

У статті описано методи, форми і засоби навчання, використання яких дозволить найбільш оптимально формувати в молодших школярів мовленнєві компетентності на уроках української мови; окреслено шляхи і способи покращення інтерактивної діяльності та удосконалення практичної підготовленості вчителя до роботи з дітьми, а також аспекти формування правильності мовлення, педагогічні та лінгвістичні умови формування мовленнєвої культури учнів початкових класів; висвітлено ефективність формування національно-мовної особистості, яка залежить від цілеспрямованого пошуку шляхів удосконалення організації рідномовної освіти, свідомого проектування змісту навчання на основі оптимального поєднання традиційних та інноваційних педагогічних технологій, дидактичних методів, прийомів, форм і засобів навчання.

Теоретичне осмислення психологічних, лінгводидактичних основ методики роботи над формування мовленнєвої компетентності молодших школярів, узагальнення передового досвіду вчителів початкових класів підтвердили актуальність порушеної проблеми. Оволодіння мовою на комунікативних засадах сьогодні становить основу лінгвістичних інновацій, першочерговим завданням вищої освіти. Уміння спілкуватися, використовуючи лексичні багатства, семантичні й етимологічні глибини, граматичну виразність, сло-